

Continuïtats i canvis en el sistema agrari dels Països Catalans (segles XIV-XV)

Continuities and changes in the agricultural system of the Catalan Countries (XIVth-XVth centuries)

Ferran Garcia-Oliver*

Resum

L'estructura agrària de Catalunya, el País Valencià i les Illes als darrers segles de l'edat mitjana presentava trets d'un gran dinamisme, amb la irrupció de conreus comercials, la penetració urbana i la centralitat del mercat, en els seus distints àmbits de mercat de productes, teixits, treball i crèdit. Però, llevat d'escasses excepcions d'algunes parròquies mallorquines, la petita explotació pagesa resistí les expropiacions massives o una remodelació profunda de la propietat, com s'operà en altres zones europees. Quin és el pes dels canvis i quin és el pes de les continuïtats i el seu perquè són el motiu d'anàlisi d'aquest article.

Paraules clau: petita explotació pagesa, unitat domèstica, rendes agràries, diferenciació econòmica, mercat, capital urbà.

Abstract

The agricultural structure of Catalonia, the Valencian Community and the Balearic Islands during the final centuries of the Middle Ages was characterized by great dynamism, with the emergence of commercial crops, urban penetration and the centrality of the market, in its various aspects, such as products, labour and credit. However, except for the rare cases of some parishes of Mallorca, the small holdings resisted massive expropriations or the deep remodelling of property, as had happened in other European areas. This paper seeks to assess the impacts of the changes and of the continuities during this period, and the specific reasons in each case.

Keywords: small peasant holding, household, agricultural incomes, economic differentiation, market, urban capital.

* Catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de València (Ferran.Garcia-Oliver@uv.es)
Rebut: 04-IX-2015. Avaluat: 15-I-2016. Versió definitiva: 6-III-2016.

La publicació, el 2003, de les actes del congrés *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, seguida l'any següent de la *Història agrària dels Països Catalans*, significà un salt endavant en l'aprofundiment del coneixement de la societat rural de Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears. Totes dues publicacions ens proveïren, pel que fa a l'edat mitjana, d'una visió conjunta de les bases productives; les relacions socials entre senyors, burgesos i pagesos; les comunitats camperoles, i l'evolució econòmica entre l'any mil i els primers compassos dels temps moderns, després del malestar agrari inaugurat per les fams i les pestes de mitjan segle XIV. A pesar de la disparitat dels ritmes regionals i intraregionals, s'hi albiraven una sèrie de fenòmens comuns que donaven sentit al títol del col·loqui i de l'obra col·lectiva. Primerament, el territori rural enclavat entre les Alberes i el Segura va ser fruit d'una immensa tasca de colonització feudal, que es traduí en el lliurament de llibertats i franqueses als pagesos. Aquestes concessions delinearen, en segon lloc, unes senyories febles enfront d'unes comunitats camperoles fortes, amb sòlides xarxes de solidaritat i d'actuació política. En tercer lloc, el pes de la ciutat fou decisiu en els destins del camp, a causa de l'extensió a l'altra banda de les muralles del crèdit, l'adquisició immobiliària i la selecció de conreus, a banda de l'entramat jurisdiccional, factors que expliquen els desplaçaments de curt i llarg radi cap als centres urbans. I en quart lloc, a causa d'aquests vincles precoços, el mercat, en les seues diverses cares de mercat de la terra, productes, treball i capitals, ensofcà les directrius bàsiques del creixement i el desenvolupament agraris.

L'impuls donat per ambdues obres s'ha materialitzat en nombroses recerques que han confirmat, matisat o revisat les tesis argüïdes pels seus autors, signe al capdavant de la vitalitat d'una història agrària catalana que contínuament es reexamina a la llum de les noves fonts exhumades, particularment les notaries i les actes de les corts judicials. Una historiografia, a més, que, lluny de l'autocomplaença interna, s'ha projectat enèrgicament enfora cap als àmbits de discussió internacionals. L'objectiu de la present reflexió consisteix a assajar una síntesi de les investigacions efectuades en aquests últims anys sobre la base dels estudis anteriors al 2004 i particularment d'una primera reflexió publicada el 1997 que ja concernia la totalitat dels Països Catalans.¹

Famílies i petita explotació

Dels Pirineus a les salines de Torrevella i de la serralada Ibèrica a la de Tramuntana, la petita explotació pagesa era hegemònica al tombant de l'edat mitjana. Llevat de casos excepcionals, es caracteritzava per la diversa tipologia jurídica de les unitats que la integraven, la varietat productiva agropecuària i la disseminació dels camps, de vegades enllà dels límits senyorials, municipals o parroquials. Sota el predomini dels establiments emfiteùtics, podia ajuntar peces menades mitjançant formes de conducció temporals, és a dir, arrendaments, parceries i masoveries. Així mateix, la divergència fiscal de les parcel·les s'imposava pertot arreu, derivada tant de la grandària i la qualitat del sòl com de les relacions de força entre el propietari i el pagès en el moment de la concessió. L'herència i el mercat eren tan responsables d'aquest aspecte

1. Garcia-Oliver (1997a: 41-61).

discontinu com la conveniència de repartir, dins i fora dels termes locals, els camps de l'exploració.² D'aquesta manera, el pagès disminuïa els riscos d'una meteorologia adversa i, tot alhora, treia el màxim profit de les qualitats agroecològiques del territori; en canvi, la dispersió i la petitesa parcel·lària —sovint per sota d'una cinquena part d'hectàrea— podien socavar la productivitat del treball a causa del temps perdut en els desplaçaments i els entrebancs objectius per a les llaurades. A la Vall d'Aro, segons un capbreu de 1344, els masos tenien entre vint i cinquanta parcel·les, però n'hi havia que arribaven a seixanta-nou.³ Òbviament, resultava impossible al pagès treballar tot sol amb l'ajuda de la família aquesta multitud de camps: o incorporava jornalers o les deixava ermes, o, el més habitual, procedia a efectuar subestabliments.

La possessió de terres, però, fora dels límits de la comunitat local sovint es feia d'una manera encoberta. Els senyors ho prohibien perquè complicava l'exercici de la jurisdicció i emparava el frau fiscal. Els cistercencs de Valldigna es planyien d'aquells vassalls, particularment els més rics, que «se fan conills de dos caus [...] e contra enteniment dels dits Furs [de València] e enquara en gran menyspreu de la reverent senyoria, per atentar e fer algunes tacanyeries e ribalderies, se són fets e se fan vassalls de Algesira e de altres senyors. E no y muden sa casa ni cap major, sinó sols secretament an enprestat e presten homenatges e paguen tres sous y quatre, perquè, fetes ses ribalderies, los agen a defensar contra tota justícia».⁴ Fins els jurats de València amonestaven el 1392 un negligent batlle de Planes, a la comarca del Comtat, perquè els pagesos musulmans de la vila, i encara de les alqueries de Margalida i el Lombo, tot i tenir possessions pròpies de senyor a la meitat dels esplets, «no s'curen gayre de laurar, femar, conrear e panificar aquelles possessions, ans, per lur avantatge e per dan del senyor, femen e conreen altres possessions lurs o d'altri en què senyor no ha part».⁵ Ni la remença ni els mals usos servien al nord del Llobregat per a aturar la pràctica de prendre terres d'altres jurisdiccions, tal com ho revelen els capbreus i les queixes senyorials.

L'anàlisi dels cicles familiars i l'evolució dels patrimonis, quan és possible, mostren per damunt de tot la recerca d'un equilibri entre la grandària de l'explotació i el nombre d'integrants de la llar. Les famílies tractaven d'adaptar-se als vaivens de l'atzar, a les adversitats i als cops de fortuna. Les sobrades de fills, per a la poca terra disponible, se'n desprenien per múltiples vies, des de l'afermament a un ofici urbà fins a l'emigració; les cases benestants, malgrat coincidir amb una progenitura uberosa, per damunt dels tres fills, es veien obligades a recórrer a mà d'obra externa, d'una manera permanent —mossos i criades, esclaus i esclaves— o ocasional —jornalers— al ritme del calendari agrícola per a atendre la terra i el bestiar nombrós que posseïen. La viuda amb fills menors d'edat, mentre no trobava un segon marit, podia procedir a amputacions provisionals de l'explotació fins que la progenitura estigués en condicions de treballar, encara que també ella era una candidata a l'emigració o al retorn al seu lloc d'origen després de la venda peça a peça de la propietat immobiliària.⁶ Cal no desestimar tampoc una urgència monetària en les cessions temporals de part de l'explotació. La casuística certament és molt variada, però per damunt de la particularitat de cada cas s'imposava la re-

2. Furió (1998: 25-43).

3. Orti i To (2014: 159).

4. Garcia-Oliver (2011: 189-190).

5. Rubio (1985: 213).

6. Furió i Garcia-Oliver (2010: 43-46).

cerca d'un equilibri entre les dimensions del grup domèstic i la seua pròpia capacitat laboral. Per aquesta raó, les compravendes de terra tenien més a veure amb el cicle vital de la família que amb la recerca de beneficis, més amb la necessitat que amb l'acumulació, si exceptuàvem potser i no sempre el grup més ric i poderós de la comunitat.⁷

Els contractes de breu termini responien bàsicament a aquesta dinàmica. Els arrendaments i les parceries funcionaven com a solucions provisionals, tant per als qui estaven en disposició d'afegir parcel·les al gruix de l'explotació emfitèutica o alodial, sobretot les elits locals, com per als qui n'havien de cedir per circumstàncies que havien afectat greument la singladura familiar.⁸ També hi havia pagesos desposseïts que accedien a explotacions compactes, com les alqueries valencianes en mans generalment de patricis burgesos, a canvi del lliurament de la meitat de la collita, però eren una franja minoritària.⁹

Aquests ajustaments i reajustaments successius acceleraven la circulació de la terra en forma de compravendes, permutes i donacions i afectaven crònicament, doncs, la recomposició dels patrimonis immobiliaris. Lluís To n'ha efectuat una comprovació exhaustiva mitjançant l'anàlisi de capbreus gironins en el curs dels noranta anys que van de 1344 a 1434, i davant els centenars d'operacions conclou que la mobilitat patrimonial era un fet estructural entre les famílies pageses.¹⁰ El mercat de la terra i els contractes temporals, més que com a mecanisme d'acumulació —que ho eren, sens dubte, en mans sobretot de les elits rurals—, redistribuïen i recomponien les explotacions fragmentades per l'herència, el matrimoni i les circumstàncies vitals de cada família.

Amb tot, la documentació que vessa llum sobre l'estructura de la propietat —capbreus, llibres de la peita, padrons de riquesa— ofereix una imatge excessivament rígida. La pràctica habitual dels subestabliments, el recurs als arrendaments i les parceries i, sobretot, la possessió de parcel·les en altres jurisdiccions, senyorials o urbanes, suggereixen que les explotacions declarades i les realment menades per cada unitat familiar no sempre coincidien. El que resulta indubtable, però, és la fragmentació de les explotacions mentre la demografia rural no va patir cap sotrac seriós.

Però les calamitats demogràfiques de mitjan segle *xiv*, que començaren a sentir-se amb força al País Valencià cap a finals de la centúria i es prolongaren fins a les dècades centrals del segle *xv*, frenaren la tendència secular a l'esmicolament de la tinença i l'explotació, i allà on les pèrdues foren majors començà un procés a la inversa: a Castelló de la Plana, entre 1398 i 1468, els contribuents passaren a tenir unes heretats mitjanes de 3,5 a 4,5 ha.¹¹ Mentrestant, a parròquies com les d'Artà o Manacor, tal com revela una talla de 1395, vuit famílies havien acaparat el 57% de la riquesa imposable, aprofitant l'endeutament crònic de les més modestes, aclaparades per intermitents crisis de subproducció i per les urpades de la fiscalitat reial.¹² I al nord del Llobregat els pagesos grassos, majoritàriament remences, acumulaven vastos patrimonis

7. Furió (1995: 887-919); Salrach (1995: 921-952; 2004: 395-432).

8. Aparisi (2007: 279-290); Mira i Viciano (2002: 484); Congost *et al.* (1999: 275-278).

9. Cruselles (1995: 61-78).

10. To (2008: p. 72).

11. La distribució per nivells el 1468, ben semblant a la d'altres comarques com la Ribera o l'Horta, situava el 60% dels contribuents per sota de les 5 ha, un 30% entre les 5 i les 10 ha, i sols un 10% per sobre de les 10 (Viciano 2012: 85).

12. Jover i Pons (2012: 27).

mitjançant la incorporació de masos abandonats contigus, sense deixar passar l'oportunitat d'aprofitar, com els rics pagesos mallorquins, les dificultats dels més dèbils i més endeutats per a l'adquisició de les seues tinences. Entre 1392 i 1503, el 50% dels camps de la vall d'Amer incrementaren d'una a quatre hectàrees la grandària, cosa que suposà, a més de l'augment de la tinença i de la superfície de conreu, una profunda redistribució del parcel·lari. Per descomptat, la l'extensió dels masos seguí les mateixes pautes d'eixamplament, fins a quadruplicar i més la seua extensió.¹³ L'engrandiment de les explotacions dels pagesos supervivents va anar acompanyada també d'un progrés dels rendiments agraris, gràcies a la concentració del treball sobre les terres més apropiades per a cada cultiu i a l'increment de la dotació d'animals.¹⁴ A Mallorca, el procés d'ampliació de les heretats és fins i tot més intens i selectiu. Les elits rurals i urbanes privatitzaren béns comunals, ocuparen terres abandonades durant la pesta i expropiaren els pagesos incapaços de retornar-los els préstecs. De vegades, aquestes grans «posseessions» estaven formades per reserves i tinences emfitèutiques per altres senyors, i en d'altres, exclusivament pel domini útil d'alqueries.¹⁵ Tanmateix, els grans magnats feudals, laics i eclesiàstics, quedaren al marge del procés d'expropiació pagesa i de reconversió de les explotacions agropecuàries orientades al mercat. En canvi, es limitaren a l'extracció de rendes, és a dir, a la percepció de les rendes tradicionals de la terra.

Escissions internes

La diferenciació en el si de la comunitat camperola és el corol·lari, doncs, del repartiment desigual de la propietat, un tret que es repeteix, al capdavant, arreu de l'Occident medieval.¹⁶ En el graó inferior se situava la gran majoria, dotada amb poca o gens de terra, carregada de deutes i amb grans dificultats a l'hora d'assolir l'autosuficiència, unes mancances cròniques que els obligaven a buscar ingressos alternatius, sobretot com a mossos i jornalers. Davant la impossibilitat de sostenir la càrrega filial i de suportar l'amputació de l'exigu patrimoni domèstic, als joves els esperava l'emigració, preferentment cap a la ciutat. Aquesta és la raó de la incessant mobilitat rural, de la dilatada renovació dels llinatges en el si d'una comunitat i, de retop, de l'arribada al mercat de lots de terra dels emigrats i de les famílies truncades per la mort del cap de casa.

En un segon nivell de límits imprecisos fluctuava un grup molt menys nombrós que, segons les circumstàncies i els avatars familiars, podia grimpar més amunt, però també fondre's amb els pobres. Disposaven d'explotacions suficients i diversificades, entorn de les 5 ha, re-

13. Blanco de la Lama (2002: 62 i 70).

14. Si més no, aquest increment ha estat observat per Pau Viciano a Castelló de la Plana, en la mesura que l'augment de la producció *per capita*, verificada pels arrendaments del terç delme, capacitaria una més ràpida renovació de la dotació d'animals de llaurada, sobretot cavalls (Viciano 2006: 155).

15. Els Ballester de Togores havien acumulat el domini útil sobre unes 3.000 ha compactes a l'extrem nord-est de l'illa a la darreria del segle xv. Es tractava, certament, d'una família nobiliària, però nascuda de la fusió d'una família de pagesos rics, els Ballester, que reuniren nombroses terres en domini útil a partir de 1430, a costa dels seus veïns més pobres, i les destinaren, igual que feren altres famílies de pagesos rics, a l'explotació extensiva de ramaderia ovina; la principal aportació de l'altra branca del llinatge, els Togores, es limità a subministrar el títol de noblesa (Jover i Morey 2003: 166).

16. Furió (2007: 391-412); Marcó (2008: 125-149); Aparisi (2013: 11-34).

corrien a mà d'obra assalariada a més dels propis membres del grup domèstic en els moments àlgids del cicle agrari i s'involucraven en el mercat del crèdit i en els arrendaments senyorials i municipals. Ells mateixos i els seus fills, segons les conjuntures, també podien veure's obligats a completar els ingressos familiars en el treball assalariat. Les oportunitats que trobaven en els negocis mercantils —una barreja d'ambició, habilitats i atzar—, més que en els guanys derivats del treball de la terra, determinaven en bona part la trajectòria ascendent o descendent dels membres d'aquest sector intermedi.

Finalment, hi havia un tercer grup reduït de famílies constituïdes no sols per pagesos benestants, sinó també per notaris, oficials de la senyoria o petits mercaders rurals, que destacaven per la grandària i la qualitat de les seues explotacions, per la pluralitat de les seues inversions i de vegades per la copiosa cabana ramadera que posseïen, com és el cas de Mallorca o del nord del País Valencià.¹⁷ Així, arrendaven delmes, batllies, senyorius en bloc o a fraccions, ocasionalment formant companyies amb burgesos i cavallers, no s'estaven d'invertir en el mercat del crèdit i procedien a efectuar subestabliments a pagesos menys dotats de terra per censos molt més onerosos que els que pagaven ells com a primers emfiteutes. Sovint es convertien en creditors dels seus propis senyors, no sols en moments d'angoixa financera greu, sinó també en el moviment ordinari de les despeses, afectades per la lenta i demorada col·lecta dels ingressos.¹⁸ Els pagesos grassos de remença s'inclouen en aquest grup, els quals no era estrany que posseïssen terra de més d'un senyor, transgredint així els preceptes de l'«home propi e soliu», i subestabliessen ells mateixos parcel·les mitjançant contractes de curta durada per tal d'actualitzar els cànon o les particions.

Els més emprenedors ja no treballaven la terra, sinó que ho feien a través de jornalers, o esclaus a Mallorca, i els seus majors beneficis no provenien precisament de l'explotació, sinó dels negocis múltiples i complexos en què s'involucraven: Marc Castrellenes, un ric llaurador de la rodalia de València, el 1416 pagà 2.640 sous a diversos ramaders per la compra anticipada de llana al regne de Castella, mentre que al cap de dotze anys fou capaç de vendre reble a la ciutat per valor de 65.000 sous, una operació que posa en relleu el seu capital disponible i la capacitat tècnica per a transportar més de deu tones de pedra.¹⁹ Les enormes hisendes agropecuàries mallorquines, reunides per un grapat selecte de terratinents, constituïen alhora complexes empreses agràries i comercials, entorn del bestiar i la llana sobretot, que posaven en contacte els mercats locals amb centres especialitzats de la producció tèxtil i mercantil com Pollença, Inca o Sineu.²⁰

Aquesta elit, identificada amb els llinatges més antics i de més prestigi, controlava la vida política comunitària.²¹ Els seus membres vivien en cases espaioses i ben moblades, s'adonaven de la importància de la indumentària i per això vestien robes cares i luxoses, i fins i tot aprenien a llegir i escriure i a dominar una aritmètica elemental.²² El lideratge local, el control del

17. Mas (2003: 465-502), Jover i Pons (2012: 21-81), Aparisi (2014: 139-162).

18. Serra (1990: 108-110); Aventín (1996: 188-189).

19. Anxiu de Protocols del Patriarca de València, 567 (Martí d'Alagó) i Anxiu del Regne de València, *Governació*, 2,253, 1a mà, f. 28v, respectivament.

20. Jover i Pons (2012: 79).

21. Aparisi (2015: 336-357).

22. Garcia-Oliver (2006: 47-66).

poder comunitari i la mediació senyorial n'eren la conseqüència lògica; si cal, actuaven com a aliats del senyor i com a guardians zelosos de les prerrogatives dominicals a través de càrrecs que els eren encomanats, com el de batlles locals.²³ La preservació del lideratge descansava sobre curoses formes de transmissió de la riquesa i medidades estratègies d'aliança. La institució de l'«hereu» a la Catalunya Vella salvà el mas d'amputacions perilloses, mentre que al sud, el repartiment igualitari de l'herència, més l'exclusió de la filla dotada, podia ser corregit per mitjà de milloraments i donacions *inter vivos*. Tard o d'hora, ells o els seus descendents acabaven traslladant-se a la ciutat.

La desigualtat pagesa té un dels seus millors reflexos en la constitució dels dots de les dones. La pagesia mitjana solia aportar sumes que equivalien aproximadament a un any laboral complet d'un jornalero o a la provisió folgada de cereal durant dos anys per a una família de quatre membres.²⁴ Les joves de les famílies més pobres podien reunir una suma modesta gràcies al seu propi treball com a mosses, i era habitual el socors caritatiu a les més desvalgudes per part de les almoines i les confraries rurals. Les riques, a més de quantitats que les equiparaven a les filles dels mestres artesans, entre els 2.000 i els 4.000 sous, aportaven el complement d'uns aixovars esplèndids, constituïts per teles, joies, mobiliari i, en les terres del mas, també diners. Si bé en conjunt els dots havien augmentat progressivament des del segle XIII, la desestabilització agrària engrandí la diferència entre l'elit i la resta.²⁵

Independentment de la riquesa familiar i la magnitud de l'explotació, les decisions referides al treball concernien el pagès. L'elecció de conreus, la subscripció d'un deute, les compres i les inversions, la venda dels excedents, eren assumptes de competència exclusiva del cap d'aquesta petita empresa domèstica que, això no obstant, podia recórrer al parer de la dona i els fills o als mateixos veïns. El paper de la dona com a suport o «soci» era fonamental en un medi agrari hostil, on la subsistència esdevenia una dura batalla diària i es manifestava en un endeutament gairebé crònic. Participava en operacions de compravenda o carregaments de censals i, de vegades, treballava pel seu compte aportant al nucli domèstic ingressos complementaris. El seu dot, que la llei li salvaguardava enfront de qualsevol creditor, preservava un capital bàsic per al sosteniment familiar.

En el major o menor grau d'integració veïnal intervenien factors ecològics i de distribució de l'hàbitat. L'aigua de reg o les pastures exigien forçosament la coordinació, fins i tot a escala supralocal, per a regular-ne l'ús i així evitar els abusos o les apropiacions furtives. Cada enfrontament i cada plet amb comunitats veïnes i rivals —crònics, si més no al País Valencià—, o amb la senyoria per monopolitzacions indegudes, era una oportunitat per a la maduració de la consciència col·lectiva i l'escamoteig, de passada, de l'abismal diferència de fortunes entre els pagesos.

En les terres on predominava el mas, l'individualisme agrari es devia sobreposar a la coordinació i la cooperació col·lectives, però no podia defugir-les, almenys en qüestions de solidaritat social i ajuda mútua, o de solució de conflictes a través dels arbitratges dels prohoms.

23. Benito (2012: 420).

24. Al segle XV, a la vall d'Amer equivalia a 305 dies laborals, i a la vall d'Aro, a tot un any complet (Ortí i To 2014: 163). A la Valldigna, exactament el dot de les dones cristianes al segle XV i primers compassos del XVI suposava 335 dies de treball, pagats a 2 sous, o disset cafissos de forment, a un preu mitjà de 40 sous el cafís (Garcia-Oliver 2011: 156).

25. Aventín (1996: 447), Richou (2012: 200).

Sense aquests lligams de suport difícilment hauria pogut germinar un projecte reivindicatiu d'envergadura regional enfront de la remença i els mals usos. La parròquia, institució clau en aquestes zones d'hàbitat dispers, teixeix sòlids vincles de cooperació i representació política, materialitzats en l'elecció de representants o en la recaptació fiscal i decimal.²⁶ En qualsevol cas, a tota la Catalunya rural, les Illes i el País Valencià, la parròquia, o la mesquita en àrees de poblament musulmà, esdevé un ressort fonamental de la formació de la comunitat. A més de proporcionar els serveis espirituals que marcaven la biografia vital dels pagesos, la que s'articula entorn del baptisme, el matrimoni i la defunció, i de vehicular els rituals col·lectius entorn de la festa i les celebracions litúrgiques, ensolcà la solidaritat comunitària vers les famílies més humils. Mentre que el bací dels pobres de les esglésies parroquials només podia oferir un auxili puntual i precari, els hospitals, les almoines i les confraries, gràcies als recursos propis, programats i institucionalitzats, ampliaren considerablement l'elenc caritatiu, que anava de l'assistència sanitària i la concessió de préstecs al lliurament de dots a les òrfenes. D'altra banda, la solidaritat dels pagesos benestants, ni que fos com a inversió espiritual en el moment de la mort, es posava de manifest en el repartiment d'almoines i en la previsió de refrigeris col·lectius.²⁷

Rendes agràries

La multiplicació parcel·lària sota règim emfiteutic, amb el protagonisme hegemònic dels cereals, permeté increments notables de la renda senyorial sense necessitat de modificar els canons a l'alça. Els senyors es conformaven amb nivells de sostracció pràcticament immutables des del primer establiment. Les demandes solien tenir un perfil baix: braçatges (entorn de la quinzena part), tasques (onzena part de la collita), delmes, quints i censos fixos en metàl·lic d'escassa entitat, que suposaven entre el 20 i el 25% de la producció per llar pagesa. Però la renda, en efecte, no havia cessat d'augmentar, si més no fins ben entrat el segle XIV, gràcies a l'ampliació de la superfície cultivada i especialment a les transaccions i els subestabliments continus, traduïts en lluïssimes substanciosos: el 10% de l'operació per regla general, però que podien representar fins al quart i el terç del preu. Les altes entrades d'establiment, almenys mentre durà el creixement, engrossien també les arque dels propietaris, alhora que palesaven l'escassetat de terra cultivable al territori que envoltava les ciutats.

Atesos els avantatges de les concessions emfiteutiques, basats més en els drets de mutació dels lluïssimes que en els censos anuals, molts senyors acceleraren la reconversió de les reserves en un teginat de parcel·les a cens. Els hi empenyia, a més, la indolència pagesa a l'hora

26. La dispersió dels masos empenyia els pagesos a utilitzar el marc parroquial com a àmbit d'identificació darrer del nom propi, amb molta més freqüència que els habitants dels nuclis compactes. Si a Cruïlles, el 1319, ho feien el 60% dels pagesos, a Sant Cebrià dels Alts ho feien tots els seus vint-i-nou habitants (Mallorquí 2011b: 156).

27. Els marmessors d'Antoneta, una viuda acabada de Vilafranca, al terme de Morella, consignaren el 10 de maig de 1414 una despesa de 57 sous, repartida entre 11 sous de forment (67 litres), 10 sous i 4 diners de vi, 28 sous i 4 diners de carn, 3 sous i 10 diners de salses (pebres, clavell i safra), ultra 2 sous que «lo dia de la pietança havien donats a pobres vergonyants, ço és, a IIIIe», i 6 diners més esmerçats en pa i vi, i un sou més que «haviem donats a una dona qui-ls aparellà de menjar e fer les escudelles e altres coses». Arxiu de Protocols Notarials de Morella, protocol de Jaume Roig, núm. 129.

d'executar els serveis personals, allà on encara persistien, l'alça dels salaris dels jornalers als primers símptomes de dificultats demogràfiques i els fraus comesos pels oficials de la gestió.²⁸ Així procediren els cistercencs de Poblet, Valldigna i Santes Creus amb les seues granges,²⁹ o la pabordia d'Aro i la Pia Almoina de Girona.³⁰ La centrifugació de les reserves posava a l'abast terres d'una qualitat excel·lent, raó per la qual probablement hi accedí amb més assiduitat la pagesia grassa: els 2.000 sous que arriba a percebre en concepte d'entrada el paborde d'Aro eren una suma inassolible per als més pobres, i evidencia la superioritat en termes d'ingressos senyorial de la *intrata* i el lluïisme sobre el cens. L'Almoina de Pa gironina compensà la davallada del 20% dels censos a la parròquia de Camós, a cavall de les dècades anteriors i posteriors a la pesta negra, gràcies a l'alça espectacular dels lluïsmes, de 216 a 1.371 sous, i mitjançant el canvi de la gestió directa dels batlles pels arrendaments ingressà 23.000 sous en l'exercici de 1376-1377, cinc mil més que els que havia obtingut el 1340.³¹

La reducció de les reserves no equival, però, a la seua desaparició. Per contra, les fams i els preus desbocats durant les caresties renovaren l'interès per conservar-les i fins i tot incentivar-les. La funció prioritària era la de proveir sobretot vi i blat, en un intent no sempre reeixit d'autosuficiència anual. La producció generosa sobre unes terres d'alta qualitat, on intendants i majorals supervisaven un treball intensiu, compensava la despesa considerable en mà d'obra, masculina i femenina. La Pia Almoina de Barcelona posseïa almenys tres zones d'explotació directa: el castell de Sitges, la Torre Baldovina, a Santa Coloma de Gramenet, i la quadra de la Mogoda, amb resultats tan òptims que fins i tot destinava excedents al mercat de Barcelona després de cobrir les necessitats alimentàries de la institució tan variades com blat, ordi, faves, llenties, cigrons, alls i safra.³² Per la seua part, els cistercencs de Valldigna mai no deixaren de gestionar tres petites reserves —el Pator, Bellavista i Barx—, conreades mitjançant jornalers i serveis obligatoris dels pagesos musulmans, que els asseguraven una part gens negligible del vi i del cereal consumit per la comunitat monàstica.³³ Però tampoc els cavallers no perderen l'ocasió per a mantenir o acotar zones d'explotació directa després dels daltabaixos de mitjan segle XIV. El 1415, Ot de Montcada posseïa a la baronia de Xiva, a la Foia de Bunyol, tres vinyes —una de 3,3 ha— que van ser cavades per setanta jornalers i podades per trenta més, amb un cost total de 205 sous, un olivar sembrat d'ordi, tres camps de 3,6 ha sembrats de forment, un hort de 0,08 ha (una fanecada) sembrat d'ordi i un altre de 0,3 ha (quatre fanecades), més tres camps de secà.³⁴ A la Ribera del Xúquer, cap al darrer terç del segle XV, s'observa un moviment de concentració de parcel·les abandonades. A Montortal, el senyor tenia una explotació

28. L'abadessa de Sant Pere de les Puel·les, el juny de 1318, va suspendre el batlle en les seues funcions temporalment davant uns comptes dubrosos (Benito 2012: 427).

29. Altisent (1974: 398-400); Garcia-Oliver (1991: 98); Fort i Cogul (1972: 376-377).

30. Sanz (1985-1986: 419-436), Guilleré (1985-1986: 465). Així també procedí el monestir de Sant Daniel de Girona. El setembre de 1229 i el juliol de 1239 féu sengles establiments en la seua condolina de Vila-roja, amb entrades de 30 i 18 sous, respectivament (Marquès 1997: 218 i 258). Però les parcel·lacions de les reserves i la reconversió de les dominicatures en el sistema del mas eren uns moviments que s'havien iniciat al segle XIII (Benito 2003: 229-239).

31. Malgrat que potser també cal atribuir aquest ascens a l'increment de parcel·les i, per tant, al dels cànons emfiteùtics, gràcies a l'augment de donacions testamentàries, el·lustra la capacitat de reeixir enmig dels desajustos provocats per la pesta negra (Lluç 1999: 151-184).

32. Franklin-Lyons (2009: 55-65).

33. Garcia-Oliver (1998: 274-280).

34. López (2005: 115 i 122).

de 90 ha al voltant de l'alqueria i una altra entorn d'un mas de 43 ha, però el 1474 hi havia reunit ja més de vint-i-cinc parcel·les d'extensió variable, de 0,16 ha a 6 ha, que incorporà a les anteriors, i no és ni de lluny l'únic exemple.³⁵

El recurs a la gestió directa mitjançant treballadors retribuïts i esclaus fou, sobretot, una opció gens desdenyosa en mans de burgesos emprenedors, les inversions dels quals se sostenien en criteris inequívocament especulatiu, tal com féu Pere Desbosc amb la reserva del seu castell de Vilassar: les aproximadament cinc tones i mitja de sègol que hi obtenia cap a 1370 superaven els ingressos pels drets senyorials, mentre que els 1.900 quilos aproximats de forment equivalien si fa no fa als obtinguts dels censos, i igualment significatives eren les 42 quarteres de faves i les 189 somades de raïm.³⁶ Les explotacions, dirigides sovint per llauradors experts, contenien infraestructures imprescindibles per a l'assoliment de l'eficiència agrària com eres, forns, canals de reg, magatzems, cellers, almàsseres i fins i tot molins. El mas que l'11 de febrer de 1340 els Sala compraven als Bou, totes dues famílies benestants de Barcelona, per 24.000 sous a l'Hort i el Vinyet, a la rodalia de la ciutat, comprenia tres zones ben definides: la conreada per emfiteutes entorn del nucli principal, una altra més enllà lliurada també a emfiteutes i finalment l'explotada d'una manera directa, «ad proprium vorerem seu culturam», amb l'edifici, un hort clos, un colomar, arbres diversos, aigua per a regar i altres possessions no especificades.³⁷

També a les hortes periurbanes del País Valencià sovintejaven les alqueries i les explotacions compactes de juristes, metges, notaris i mercaders consagrades majoritàriament al vi i al forment mitjançant el concurs de jornalers. Però allà on les reserves s'expandiren fou a l'illa de Mallorca, en mans de la petita cavalleria i de ciutadans propietaris d'extensos predis gràcies al recurs generalitzat de mà d'obra esclava, que pal·lià en part els efectes desestabilitzadors de la pujada dels salaris agrícoles. La reserva dels Togores, concentrada a l'alqueria de la Lloseta, atenyia cap als darrers anys del segle XIV les 100 ha. Dirigida per un majoral, hi treballaven quatre esclaus i eventualment mossos per a les llaurades, les segues i les batudes, i la seua producció de carn, cereals, vi i oli estava destinada fonamentalment al consum familiar.³⁸ Ara bé, la conjuntura depressiva de la segona meitat del segle, amb la caiguda de les rendes i l'encariment del preu dels esclaus, complicà la gestió directa dels senyors més endeutats. L'agost de 1379, la Real lliurà a mitges la granja d'Esporles, com a expedient més útil per al monestir, després de reconèixer que «non habeamus in dicto monasterio servos nec aliam familiam necessariam culture grangie infrascripte nec habere possimus pecuniam ex qua possemus dictos servos necessarios emere, et ubi dictam grangiam pensare et culturare haberemus cum familia que nunc est in ipsa oporteret ipsam pro maiori parte remanere heremam et vineam que in ipsa est cotidie deteriorabatur propter defectum familie». De fet, en aquest contracte de sis anys de duració s'havien perdut, en relació amb l'anterior de 1374,

35. Furió (1986: 608).

36. Benito (en premsa).

37. Busqueta (1991: 30-31).

38. Jover i Soto (1997: 241-242). L'ús agrícola de mà d'obra esclava, aprofitant que Palma era un dels ports principals del mercat esclavista europeu, cobrà una dimensió massiva a tota l'illa. Si els cistercencs de Poblet, Santes Creus i Valldigna cedien les granges a emfiteutes, els de la Real reforçaven la Granja —la reserva— l'endemà de 1348 mitjançant compres regulars d'esclaus.

quatre dels vuit esclaus que hi havia, i els monjos, a més, hagueren de reduir de 120 a 60 lliures addicionals que el parcer havia de pagar junt amb la meitat de totes les collites i els animals.³⁹

Les fams, les caresties i el cicle de pestes, tot combinat amb la guerra de Castella, marquen, amb tints clamorosos i dramàtics, doncs, la fi del període plurisecular de creixement agrari. La conseqüència més immediata té la seua traducció en la crisi de la renda senyorial, confirmada per memorials, cròniques i documents d'arxiu: si les rendes reials de Cambrils i Mont-roig experimentaren una davallada superior al 60%, per situar-se a la darrera del xiv un terç per sota del nivell de principis de segle,⁴⁰ els ingressos bruts de la batllia de Castelló baixaren dels 20.900 sous en 1372-1374 als tan sols 13.200 el trienni 1498-1500.⁴¹ El retrocés de les zones productives per la desaparició física dels seus conreadors fou la causa fonamental de la regressió. Mentre que a la Catalunya Vella es multipliquen els «masos rònecs», al País Valencià els capbreus es refereixen amargament als nombrosos «derrencliments» de parcel·les i camps no sols al secà sinó també al regadiu, al compàs de l'escalada brutal dels salaris agrícoles.⁴² El 1355, Berenguer Dalmau, senyor de Catarroja, responsabilitzava l'encariment dels jornals, a resultes de les morts provocades per la pesta, com el causant de la proliferació de terres d'horta sense cultivar: «propter penuriam seu carestiam que in regno Valentie invalescit de hominibus braceriis seu de illis qui solebant dicta predia pro eorum logeris laborare propter generalem mortalitatem que vigit in dicto regno temporibus retroactis, cum logerium eisdem mercenariis in duplo habent solvi, eadem predia erant et remanebant in maiori parte inculca et herma».⁴³ Entre 1399 i 1500, el terme d'Alzira perdia una quarta part del sòl agrícola en producció per a situar-se entorn de les 6.550 ha, parcel·lades en uns deu mil camps.⁴⁴

A fi de convèncer els pagesos de romandre-hi, per a desermar terres abandonades o mantenir parcel·les en producció, els senyors no tenien més opció que reajustar a la baixa els censos emfitèutics. Berenguer Dalmau mateix, després de reconèixer, com hem vist, l'abandonament de terres altament productives de l'horta per l'augment dels salaris agrícoles, s'avenia, a petició de la comunitat, a reduir la tercera i la quarta part dels fruits a la cinquena de les terres irrigades i la novena del secà d'una zona del terme, en efecte, «in maiori parte inculca et herma».⁴⁵ I igualment s'esdevenia a Beniparrell, quan el senyor, «per ço que tot lo terme sie laurat e panifficat», acceptava la petició de la comunitat que «minvara la renda acostumada

39. Mora i Andrial (1993: 401-406 i 666-675).

40. Furió (2004: 200).

41. Viciano (2000: 76).

42. Les 313 fanecades (26,08 ha) dels emfiteutes del monestir de Valldigna a l'alqueria de Benivaire, a la Ribera, el 1360, s'ampliaren a 407 (33,91 ha) el 1456, però baixaren a 227 (18,91 ha) el 1470, mentre que a la de Fortaleny, també a la Ribera, les 843 fanecades de 1324 (70,25 ha) baixaren a 788 el 1455 (65,66 ha) i a 642 el 1499 (53,5 ha). A l'Horta, a la partida de la Rambla, Valldigna veu com les 293 fanecades de 1321 s'han reduït a 240 el 1456, és a dir, se n'havien perdut 53 (4,41 ha), però a la partida de l'Algirós les 200 fanecades s'havien ampliat fins a les 261, amb un increment, doncs, de 61 fanecades (5,08 ha). Totes les parcel·les de Benivaire, Fortaleny, la Rambla i l'Algirós eren de regadiu, de petita extensió, però de molt bons rendiments: Garcia-Oliver (1998: 239-246). A la vall d'Aro, els 232 masos anteriors a 1348 s'han reduït a 159 el 1400 i a només 97 a la darrera del segle xv (Orti i To 2014: 163).

43. Guinot (1991: 531).

44. Furió (2004: 207).

45. Per bé que la transacció costarà a la comunitat camperola la suma ingent de 30.000 sous, testimoni fefaent dels beneficis a llarg termini que suposava la rebaixa dels censos perpetus (Guinot 1991: 530-537).

reebre en lo dit loch» a la vuitena i així recuperar aquelles possessions del terme «e les demés hermes i malmenades».⁴⁶

Les reduccions s'havien avançat un segle a la Catalunya Vella, a causa de les crisis de subsistència intermitents i de la intensa mobilitat pagesa cap a les viles de mercat i el front meridional de colonització.⁴⁷ Quan els senyors les feien, no sense recança, de passada simplificaven la sempre problemàtica percepció de rendes, i si ho reconvertien tot a censos en metàl·lic obtenien diners líquids sense les mediacions defraudadores dels seus oficials recaptadors. El 1289, un pagès de Caldes de Montbui, argüint la pèrdua de la capacitat productiva del seu mas i les dificultats per a posar les terres en conreu, demanà al monestir de Sant Miquel del Fai la conversió dels censos i agrers a un sol pagament, convençut que la solució seria «molto melius et utilius» per a les dues parts. Els monjos ho consultaren abans als seus batlles i als prohoms de la contrada, i finalment accediren a reconvertir les antigues exigències a un cens de 134 quarteres d'oli, a més d'eximir el pagès de fer-hi residència permanent i prestar homenatge.⁴⁸ Un any abans, eren els templers de Barcelona els qui acordaven la conversió de la tasca i el braçatge d'un mas, a la parròquia vallesana de Santa Maria de Martorelles, a un cens fix i exigiu de dues quarteres d'ordi (entorn dels 140 litres), més 5 sous i 2,5 lliures de cera. L'orde militar admetia que la commutació li resultava més útil, tant «propter sterilitatem terre com propter missiones quas ex congregatione dicti agrarii fieri oportebat», és a dir, per les despeses que ocasionava el cobrament dels agrers. En uns termes semblants s'expressarà l'abadessa de Sant Pere de les Puel·les el 1338, quan, aconsellada per un expert, procedí a canviar les particions per censos en diners, «propter morositatem dictorum agrariorum ac decime et primicie».⁴⁹

Els senyors i els camperols s'inclinaven cada vegada més pels cobraments en moneda, tot i la gran varietat de situacions pel que fa a la tipologia i a la magnitud dels censos i a la major resistència de les demandes en espècie als territoris de mas. Els pagaments en metàl·lic resolien més de pressa els deutes de la noblesa i els seus innombrables compromisos, entre els quals figuraven les demandes de la corona.⁵⁰ Per descomptat que, com hem comprovat, hi ha feudals i burgesos diligents i emprenedors que recorren a la gestió directa o als contractes de breu termini per a respondre eficaçment a les malaurances contemporànies. Però majoritària-

46. Baydal (2008: 53).

47. Les reduccions que fan els templers a la Catalunya Nord, majoritàriament de la quarta part dels fruits a una sisena o setena, coincideixen plenament amb l'embranchada de la colonització valenciana, entre 1255 i 1292 (Verdon 2001: 136-137).

48. Farias (2009: 136).

49. Busqueta (1991: 174). Això mateix havien fet els templers de Barcelona amb un emfiteuta seu, amb una anticipació de cent deu anys, en convertir la tasca i el braçatge que gravaven el seu mas a la parròquia de Santa Maria de Martorelles, al Vallès, en un cens de dues quarteres d'ordi anuals, més 5 sous i 2 lliures i mitja de cera, no sols «propter sterilitatem terre sinó també propter missiones quas ex congregatione dicti agrarii fieri oportebat» (Farias 2009: 136). Val a dir que els exemples es repeteixen arreu de la geografia catalana: el 16 de febrer de 1295, l'abat de Santa Maria de Serrateix acceptava uns irrisoris 13 diners d'una terra en comptes del quart del vi i la tasca dels blats. Entre aquesta data i el 10 de març de 1491, el monestir efectuà, si més no, nou reduccions, majoritàriament reconvertides en censos fixos en metàl·lic molt baixos (Bols 2006: 334, 343, 405, 463, 500, 521, 563, 567 i 596). A Mallorca, els cistercencs de la Real també hagueren d'acceptar les exigències pageses de rebaixa de censos (Mora i Andrinal 1982: 472, 574).

50. Els ingressos a mitjan segle XIV de Pere Desbosc, ciutadà de Barcelona i senyor de Sant Vicenç i Vilassar, al Maresme, reflecteixen la persistència de les particions de fruits en els territoris remences: 1.674,7 diners en metàl·lic, però 149 quarteres d'espelta, 125 d'ordi i 94 quarteres de forment, a més de 22 quarteres de vi, 9 sellons d'oli, 225 gallines, 10 capons, 20 polls, 9 pernills, mig porc i 52 ous (Cuadrada 1988: 354). Tanmateix, els percentatges de les rendes cobrades en diners superen clarament el del bestiar i els cereals a l'Eramprunyà del segle XV (Sanahuja 2002: 168).

ment s'aferraren al constant, segur i infal·lible cànon emfiteutic i, tal com succeí a Girona, d'estimuladors del creixement agrari com a empresaris del vi esdevingueren còmodes receptors de rendes.⁵¹

Els senyors que s'enrocaven en la percepció dels censos antics carregats amb gravàmens onerosos es podien trobar amb el retorn de la terra per part del pagès. Les devolucions arribaven a afectar fins i tot els contractes de breu termini d'aparells de transformació agrària en moments de fortes sacsejades de la conjuntura: el 14 d'agost de 1384 i el 8 de maig de l'any següent, un moliner i un mercader, arrendataris dels molins de la Creu i d'Esporles, els retornaren als cistercencs de la Real en considerar excessius els censos de 18 i 14 quarteres, respectivament; però el d'Esporles ja havia estat també retornat el 2 de gener de 1375 perquè el cens de 18 quarteres era per a l'arrendatari massa «inutile et dampnosum propter temporis malitiam et bladorum, quia propter fames que sunt in regno Marioricarum magna pars gentium dicti regni transfretavit ad partes Valentie, Catalonie et alias mundi partes».⁵² L'alteració de la naturalesa de la renda, que de vegades consistia simplement en la del tipus de conreu, no poques vegades era el resultat de l'astúcia pagesa, d'una lluita sorda i lenta, però a la llarga efectiva, afavorida pels greus trastorns en la gestió dels senyorius que causaven les calamitats contemporànies i l'absentisme dels seus titulars. Recórrer a l'expedient d'augmentar els cànon, cosa que significava alterar el tenor dels establiments perpetus, hauria comportat la immediata emigració del pagès en el context d'una forta competència senyorial per poblar els seus senyorius afligits per les compassades mortaldats.

L'evolució de la renda, però, mereix un seguit de matisacions per a defugir una visió catastròfica. En primer lloc, per la diversa cronologia i intensitat del fenomen. El que fins i tot abans de 1348 ja era perceptible a la Catalunya Vella, no tingué la seua rèplica a Mallorca fins dècades després i al País Valencià es retardà fins als primers compassos del Quatre-cents i només a les comarques septentrionals.⁵³ La fase més aguda de les dificultats, reflectida sobretot en una demografia adversa, es palesà a les Illes i a les comarques centrals valencianes cap a mitjan centúria i es prolongà durant tot el que restava de segle, però inesperadament el sud valencià en resultà indemne.

En segon lloc, perquè mai no es té la sensació d'una paràlisi total, gràcies a l'augment de les explotacions dels camperols supervivents, la selecció de conreus sobre les millors terres i les especialitzacions agropecuàries, com a Mallorca o al Maestrat. La proporció de renda de la moreria d'Elx entre 1399-1401 i 1461-1467 pagada per bèstia de labor caigué un 34% (de 105,05 sous a 69,31), però, en canvi, la ràtio entre producció agrícola, segons el preu de l'arrendament del terç-delme, i bèstia de labor pujà un 10%.⁵⁴ En aquest sentit, la variabilitat local

51. Fernández Trabal (1995: 364).

52. Mora i Andrinal (1993: 902, 926 i 433). Un cas similar es donà el 23 de gener de 1336, quan un matrimoni de Deià tornava a Berenguer Saborit, ciutadà de Palma, el rafal de Parellada, establert en emfiteusi amb una entrada de 200 sous, en considerar que el cens de 190 sous era excessiu: «et videamus et nosacums dicatam acquisitionem nostram magis dampnosam quam utilem nobis fore inspectis censu predicto, quo dictus raffallus est nimius oneratus» (Mora i Andrinal 1982: 489-490).

53. Mentre que les rendes d'Alfons el Vell procedents del comtat de Ribagorça reculaven entre 1369 i 1411 de 47.043 sous a 31.255 sous, les valencianes del comtat de Dènia i de la baronia d'Arenós, durant el mateixos anys, experimentaven creixements espectaculars: de 34.908 sous a 126.470, les rendes dels cristians del comtat Dènia; de 78.639 a 85.559, les dels sarraïns, i de 44.826 a 97.905, les de la baronia d'Arenós (Castillo 1999a: 115).

54. López (2005: 119).

i comarcal degué ser molt acusada i fins contradictòria, en relació amb les possibilitats ecològiques del medi i l'habilitat de senyors i propietaris a l'hora de gestionar les dificultats. Els uns i els altres escometeren enmig de la crisi autèntics plans de redreç, els quals passaven primer de tot, òbviament, per l'atracció de colons, però també per la retenció dels pagesos residents mitjançant la vella fórmula de les grans colonitzacions de terra a censos mòdics i levitat del jou jurisdiccional, i de vegades també a través de la concessió de préstecs a fons perdut per a engegar l'explotació.

El Consell de la ciutat de València empenia el 1386 el projecte ambiciós de recolonització agrícola de les terres situades entre Russafa, Alfafar, Massanassa i l'Albufera, greument delmades per les devastacions de la guerra contra Castella i pels estralls de la pesta sobre els llauradors, «specialment per enruïnament de les cèquies e braçals e scorredors de les aygües, qui per fretura de les gents, aminvades en nombre e en poder per ocasió de guerres e de mortaldats e de altres adversitats passades, no són stats mundats ne tenguts en condret segons degueren e solien antigament. E açò fos e sia gran dan de la cosa pública, no tansolament per los splets qui s'i són perduts e perden, ans encara per la infecció que se'n segueix». ⁵⁵ I els jurats de València encomanaven sis anys després al seu procurador de la Poble de Rugat, a la Vall d'Albaida, l'establiment de terres a llauradors «per via o manera de logaders o de atributtadors, a aquella o a aquelles part o parts de blats, de fruyts e d'altres esplets» que més convindria, atès que en aquest lloc i el seu terme «ha moltes heretats, axí cases com terres e altres possessions, vagants, les quals, per fretura de gents, com no's troben compradors o stablidors de aquelles, estan ermes e desertes». ⁵⁶ Cap a la costa, a la Safor, mentre la gran noblesa i la cavalleria acotaven una part dels seus termes per a la plantació de canyamel i bastien els costosos trapígs per a la manufactura del sucre, els cistercencs de Valldigna, a més d'involucrar-se també en el conreu de la canya de sucre, encoratjaren la iniciativa de la comunitat camperola de carregar un censal de 23.500 sous per a la sembra de cereals i, sobretot, per a la introducció d'«arroceis, que bene et utiliter probant in dicta valle, pro quibus hoc anno intendimus multas cequias abstrahere, et etiam molendium arrocium de novo facere et construere in valle predicta». ⁵⁷

En tercer lloc, perquè la crisi de les rendes fou selectiva. La que n'eixí particularment afectada fou la petita noblesa, pressionada per la gran aristocràcia, les ciutats i les comunitats rurals. Com que insuficients els ingressos tradicionals de naturalesa feudal per al manteniment del seu nivell alt de dispendis, acudiren al censal i molts cavallers caigueren en una espiral d'endeutament insoluble que els abocà a la ruïna i al traspàs dels senyoriis als llinatges més solvents, alguns dels quals provenien d'estrats urbans abans d'ennoblir-se o, com en el cas dels Borja, de l'Església. Els Cardona valencians reconeixien el 1502, en el moment de la venda del senyoriu a Maria Enríquez, viuda primer de Pere Joan de Borja i en segones noces del seu germanastre Joan de Borja, un deute consolidat de mig milió de sous. ⁵⁸ Quan l'endeutament ofegava qualsevol projecte de racionalització econòmica i els balanços anuals agreujaven les

55. Febrer (1987-1988: doc. 47).

56. Rubio (1985: 211).

57. Garcia-Oliver (1997b: 161-162).

58. Pastor Zapata (1992: p. 198).

pèrdues, l'opció de liquidar el senyoriu a canvi de títols de renda i així desembarassar-se de la gestió comptable i de l'estira-i-arroña amb els vassalls, esdevingué una opció temptadora a la qual no pocs sucumbiren.⁵⁹

Ara bé, tots aquells senyors i grans propietaris solvents, inclosos els pagesos grassos, que canviaren les formes de gestió dels seus patrimonis i cercaren altres ingressos no agraris, superaren millor l'allau d'adversitats. Si els Pujades, senyors de Catarroja, obtenien 15.000 sous anuals d'interessos de la cartera de censals, cinc mil més que els procurats per les rendes pròpiament senyoriales,⁶⁰ els Sureda de Sant Martí, amb vastes possessions al centre i al sud de Mallorca, tan sols obtenien el 8,2% dels seus ingressos de la renda feudal, integrada per delmes, censos, lluïsmes i monopolis,⁶¹ i casos com aquest devien ser freqüents arreu dels Països Catalans. De fet, la noblesa i les elits urbanes mallorquines aconseguiren derivar en profit propi els ingressos fiscals de l'illa mitjançant el deute públic, en proporció ascendent al llarg del segle xv: els censalistes mallorquins passaren de controlar el 25% de les pensions del regne el 1372 al 75% a la darrera del segle xv. No menys significativa resultà la cobertura jurisdiccional donada a la ramaderia ovina, capaç de generar als Sureda de Sant Martí el 42,3% dels guanys anuals, o als nous conreus, com succeí a la Safor amb el sucre, providencial per a la petita cavalleria, que s'arriscà a plantar canya a les seues hortes i a bastir el complex fabril del trapig. A les primeres dècades del segle xvi, el sucre suposava pràcticament el 40% de les entrades dels ducs de Gandia, que havien anat incorporant un a un els petits senyorius canyamelars del terme general de la vila.⁶²

I en quart lloc, perquè, com en altres zones d'Occident, la minva de la renda agrària no necessàriament es traduí en tots els casos en un comportament similar dels ingressos globals percebuts pels senyors. L'Estat i l'Església distribuïen a través del botí, els càrrecs, les rendes i els impostos una massa ingent de béns i de numerari que compensava amb escreix les febleses del senyoriu territorial i jurisdiccional. I, com hem vist, la noblesa més perspicax modificà a temps les vies d'ingressos per lliurar-se a mans de les emissions de deute públic i privat.⁶³

59. Carlos López hi aporta l'il·luminador cas del difunt mossèn Ferrando Ximénez d'Arenós, senyor d'Alberic (Rübera) i Benifaraig (Horta Nord). Les pensions dels censals li absorbien cada any 15.140 sous dels 16.500 de l'arrendament del senyoriu. Hi havia fet llegats als seus fills, menors d'edat, per valor de 140.000 sous i encara quedaven pendents de retornar 80.000 sous a la viuda pel seu dot i creix. Així les coses, l'hereu ho seria «de no res» si el senyoriu, valorat en 487.300 sous, no es posava a la venda. De l'operació sobriarien 187.000 sous que, invertits en censals a l'interès corrent del 7,14%, en proporcionarien a l'hereu més de 13.000 de renda; com que per a l'alimentació dels orfes bastarien 2.000 sous anuals, la resta es podria invertir de la mateixa manera. En deu anys tots els llegats s'haurien pagat i l'hereu tindria els censals nets de càrregues. El tribunal de la Governació autoritzà la venda del senyoriu. La condició nobiliària quedava, doncs, deslligada de la possessió de vassalls i jurisdicció: a les Corts de 1429-1430 es registraren 307 nobles, cavallers i generosos, però tan sols 243 poblacions pertanyien al braç militar (López 2005: 97-100).

60. Viciano (1989: 97-114).

61. Jover (1999: 198-200).

62. Pastor Zapata (1992: 241-242).

63. Dels 8.155.960 sous de deute que va emetre la Generalitat valenciana entre 1418 i 1448, un 44,34%, és a dir, 3.617.140 sous, va ser comprat per nobles. I si mirem una família concreta, la dels censalistes del comtat de Luna, observem que mentre que a la primèria del segle xv el seu deute va ser adquirit en proporcions semblants pels diversos grups socials, a mitjan segle la noblesa passava a controlar-ne el 60% (López 2005: 128-129).

Pagesos, ciutadans i mercats

La irrupció del censal va aprofundir encara més els lligams entre el camp i la ciutat. El problema de la petita empresa agrària havia estat sempre la manca crònica de liquiditat. El *mutuum* havia resolt puntualment les emergències, però a una taxa d'interès que podia arribar al 20%, i superar-la temeràriament en transaccions subreptícies. Els baixos capitals demanats de mitjana suggereixen que el préstec estava destinat preferentment al consum, encara que també serví per a escometre inversions productives i per a la constitució de dots i esponsalícis. No perquè el préstec estigués en mans hebraiques els cristians desestimaren la immersió en un seguit d'operacions camuflades d'usura: contractes de lloguer, que en realitat eren lliuraments dels pagesos de parcel·les en penyora per a saldar deutes; donacions de terres per al retorn de manlleus, en les quals el creditor s'apropiava de la major part dels excedents; vendes a carta de gràcia, amb la promesa implícita de retornar la cosa pignorada quan el deutor retornés el capital; compres ajornades de productes agraris a canvi d'un preu que es cobrava al comptat i que, probablement, era inferior al valor real de la mercaderia, i les comandes o les simples vendes a terminis, que al País Valencià s'enquadraven dins les anomenades «obligacions» subscrites en la cort local. Totes aquestes modalitats creditícies es ressentien de la promptitud del retorn, de les traves morals i, en el cas més estès dels préstecs, dels interessos elevats. L'ús de la venda de rendes immobiliàries com a fórmula de crèdit, el «censal mort», obrí les portes sense ambages al capital cristià, donà elasticitat a la circulació monetària, abaratí el preu dels diners, en situar-se entre el 6 i el 8%, i féu encara més dependent el camp de la ciutat, perquè la immensa majoria de la massa monetària en forma de censals i violaris fou proveïda per inversors urbans.⁶⁴

Ara bé, quan posseïm la primera documentació notarial, cap a la tercera dècada del segle XIII, el nivell de les transaccions i el marc jurídic que les embolcalla i assegura és tan intens que no pot ser fruit d'una creació recent, sinó de la consistència ja d'un model de desenvolupament agrari que havia fet del mercat un dels seus eixos fonamentals. Els pagesos el freqüentaven en funció de les seues pròpies estratègies domèstiques, per a la venda d'excedents, per a l'adquisició d'allò que eren incapaçs de produir o per a la sol·licitació de crèdit. L'interior de les cases, la quantitat i la qualitat dels objectes distribuïts per les estances, esdevé la prova fe-faent de la intensitat i la freqüència dels contactes. Els cavallers i els eclesiàstics feien el mateix, tant la col·locació al mercat del que no consumien, cereal i vi sobretot, com la demanda de manlleus amb l'empenyorament de la renda. I no seran pocs els senyors que es traslladaran a viure a la ciutat, on trobaran un millor aparador per al tipus de vida basada en el luxe i l'ostentació. En comptes de romandre aïllat de l'efervescent món urbà, el camp girava cada vegada més entorn de la seua òrbita.

Els vincles s'estrenyeren encara més amb els daltabaixos del segle XIV, però ara les línies directrius venien imposades clarament des de la ciutat.⁶⁵ Un signe revelador del que sovint fa la impressió d'una ofensiva urbana de penetració en el camp l'ofereix, a més de les distintes for-

64. Furió (1993: 501-534), García-Marsilla (2002: 319-333).

65. García-Oliver (2003: 539-558).

mes de crèdit, el repertori de nous conreus, de marcada orientació comercial. N'hi ha que ja tenien una llarga trajectòria, com el vi, el safrà, els fruits secs, la pansa o l'arròs, tot i que, llevat del vi, les produccions encara es mantenien en nivells modestos durant els segles de creixement. La novetat resideix en l'augment de la demanda del mercat interior, però sobretot dels mercats exteriors, i en l'escalada de productes nous com el pastell, la seda (morera) i el sucre (canyamel), a més de vins de qualitat. La llana del Maestrat i de les Illes ocupava també un lloc destacat en la xarxa d'intercanvis, per bé que fou un terreny en què els mercaders del país hagueren de competir durament amb operadors italians, capaços de comprar per avançat la llana als productors abans de la tosa. Entorn de la llana s'erigí una elit rural que, gràcies al control de la producció en l'espai local i comarcal, feia d'intermediària amb els mercaders italians.⁶⁶ La potència del capital mercantil italià es palesa també en el sucre, però mentre que en la llana el protagonisme anava a càrrec de la companyia toscana de la Datini, en la canyamel foren els llombards —substituïts a mitjan segle xv pels alemanys de la Grosse Ravensburger— els que dugueren la iniciativa mitjançant companyies que, gràcies a la cobertura senyorial, monopolitzaven la producció, dictaven preus i gestionaven l'enginy de transformació de la canya en sucre, el trapig.⁶⁷ El control i l'acaparament per part de mercaders estrangers, sobretot teutons, es repetiren en la comercialització del safrà, fins al punt que provocà la intervenció de la Generalitat de Catalunya a fi de regular-ne els preus, els llocs de venda i la qualitat, amb l'objectiu de controlar completament el circuit safraner.⁶⁸

L'expansió dels conreus comercials, amb les comarques costaneres del País Valencià com a escenari capdavanter —per la bondat del sòl, les temperatures moderades, l'abundància d'aigua i l'afortunada combinació de tècniques agràries andalusines i feudals— tingué limitacions objectives a l'hora de la seua admissió per part dels pagesos, i darrere seu, dels mateixos senyors. D'entrada, caldria esperar que els beneficis directes de tots aquests articles, cobejats pels mercats regionals i internacionals, estimulassen plantacions massives i fins i tot monocultius. Al cap i a la fi, els preus del sucre o del safrà podien duplicar o triplicar el dels cereals destinats a la fabricació de pa en anys ordinaris, mentre que els rendiments per hectàrea de l'arròs doblaven els del forment. Però els pagesos es plantejaven l'explotació en termes d'autosuficiència o, com ha assenyalat Pau Viciano, de «sobirania alimentària» domèstica.⁶⁹ L'experiència els havia ensenyat els perills de la congestió de la demanda i les fluctuacions dels preus del forment, i res no temien tant com les caresties, que enflaven brutalment els preus, sobretot durant els mesos de «soldadura», els anteriors a la sega i d'esgotament de les reserves, quan ja se sabien els resultats propicis o atziacs de la collita immediata.

El que succeí amb el vi a la vegueria de Girona és paradigmàtic dels efectes catastròfics de la reducció de la demanda. Des de la segona meitat del segle xiii, empès pel creixement de la població, el consum del vi es disparà fins al punt que molts pagesos renunciaren al policultiu tradicional i es feren viticultors i proud. Sovint a través de subestabliments efectuats per la pagesia grassa dels masos, remences majoritàriament, formaren petites explotacions amb parcel·les esparses enterament consagrades a la vinya, a diferència dels masovers que, tot i eixamplar

66. Royo (2010: 25-56).

67. Garcia-Oliver (1999: 167-194).

68. Verdés (2001: 757-785).

69. Viciano (2012: 204).

la plantació de ceps, continuaren fidels a la diversitat productiva. Ara bé, el descens de la població, agreujat amb les pestes, l'aça dels salaris dels treballadors rurals i les caresties del blat, comprimiren dramàticament la sol·licitació de vi. El resultat fou que els viticultors caigueren primer en mans de creditors urbans i després, insolvents, hagueren de vendre les terres amb què havien garantit els préstecs. Alguns d'aquests creditors, com els Bell-lloc, eren empresaris agrícoles, i abans i després de 1348 anaren construint grans explotacions enològiques, que incloïen masos, camps i cellers, mitjançant qualsevol modalitat de conducció agrària: alou, emfiteusi, subemfiteusi, arrendaments i parceries.⁷⁰ La dependència excessiva de la comercialització es posà de manifest també amb el safrà de les regions interiors del Principat. La recerca de nous proveïdors per part de França i Anglaterra, per la interrupció de les exportacions arran de la Guerra Civil, provocà l'enfonsament de la producció, estralls sobre l'economia pagesa i, de retop, l'esllanguiment secular de centres de mercat com Manresa.⁷¹

La prudència empenyia els pagesos, doncs, a la integració complementària dels conreus més diversos possibles, en funció de la quantitat i la qualitat del sòl disponible i de la mà d'obra domèstica, eventualment engrossida per mossos i jornalers. Però les eleccions productives se subordinaven a la centralitat dels cereals grossos, per al pa, i dels cereals menuts, per a l'alimentació del bestiar i panificacions d'urgència. Els pagesos benestants foren els més convençuts a l'hora d'adherir-se a uns conreus que, a més, ocupaven preferentment les òptimes terres d'horta, requerien més hores de treball, fems i, com passava amb la canyamel i l'arròs, dotacions regulars d'aigua. Els ingressos que obtenien de les múltiples operacions en què s'involucraven els permetien atenuar la tirania dels cereals, encara que no eludir-la del tot. Atès que les reticències foren majors en la resta, de vegades calgué la compulsió dominical per a dur a terme les plantacions, i més si tenim en compte que, com a conreus nous, els senyors per fi pogueren introduir unes puncions que no tenien res a veure amb els devaluats i irrisoris censos emfiteútics, i que en el cas de la canyamel quedaren regulades en la meitat del sucre processat.

Encara amb l'arròs, la morera, el pastell o els mateixos cereals, el vi o l'oli, els pagesos podien gestionar-ne la venda en petites partides i amb compradors diferents,⁷² però en el cas del sucre es trobaren amb preus fixats en règim de monopoli per la companyia del trapig, mentre que en el del safrà, els mercaders manipulaven els preus mitjançant pràctiques fraudulentess en perjudici tant dels petits productors com de la fiscalitat municipal.⁷³ Els estímuls comercials hi eren, sens dubte, i, de fet, sense el concurs dels pagesos els nous conreus no haguessen passat de vanes temptatives del capital comercial per a disposar d'articles competitiu, perquè ara i adés els mercaders en foren els principals promotors. Però com que el criteri bàsic continuà regit per la prioritat dels cereals, les àrees ocupades pels conreus especulatiu foren més aviat modestes: la canyamel no depassà el 20% de l'espai productiu local. Això no obstant, la comer-

70. Fernández Trabal (1995: 215-246).

71. Franklin-Lyons (2009: 76).

72. Així, per exemple, Bernat Samorera, de la parròquia de Sant Cebrià de Tiana (Maresme), venia el 15 de juliol de 1395 a un taverner de Barcelona vint quintars de la verema d'un mas pel preu de 80 sous. En realitat, però, es tractava d'un préstec en forma de comanda, que Samorera havia de tornar en dos mesos amb la collita del raïm (Richou 2012: 420-421).

73. Un dels mètodes que els mercaders, estrangers majoritàriament, usaven per a la baixada dels preus consistia a inundar de safrà un mercat o fira per tal de vendre'l barat, tot provocant un efecte en cadena que els en permetia l'acaparament immediat (Verdés 2001: 771).

cialització del sucre, el safrà, els bons vins o la llana proporcionava ingressos familiars gens menyspreables i, per tant, sostenia l'autonomia domèstica. Comptat i debatut, la immensa majoria dels pagesos no es plantejaven els nous conreus en termes de progrés o eficiència econòmica, sinó simplement d'autosuficiència i preservació de les seues explotacions.

La diferència amb els burgesos és palmària. La terra la contemplaven com una inversió més, en termes de propietat, producció i comercialització. L'adquisició de parcel·les esparses, d'unitats compactes com masos i alqueries, o de mitjans de transformació com els molins, es remuntava als segles de creixement, s'incrementà amb les primeres dificultats de solvència dels pagesos que anunciaven les dècades crítiques del Trescents i continuà enmig de les convulsions agràries. L'objectiu immobiliari preferent dels ciutadans el constituïren les terres que envoltaven els nuclis urbans. Per la proximitat, sens dubte, però també perquè solien ser excel·lents per a l'agricultura intensiva, atesa la qualitat del sòl i la densificació humana en forma de xarxa de camins i infraestructura de reg. A Peralada, un 77% dels predis adquirits cap a 1300 pels homes de vila es localitzaven en el seu entorn immediat, exactament el mateix percentatge que a Sant Cugat als mateixos anys.⁷⁴ Els propietaris d'un camp o de pocs més veïen en la terra un títol susceptible de ser reventat a un preu superior si la conjuntura es mostrava propícia, un fons d'inversió de risc limitat, que podia servir també de garantia d'un préstec i de bé dotal o nupcial dels fills. Per la seua banda, els propietaris burgesos de més envergadura esperaven de la terra, a més, que cobrés una bona part de la despesa alimentària pròpia, en temps de fortes oscil·lacions dels preus, i que proporcionés beneficis addicionals amb la venda dels excedents. Els primers encara podien dedicar part del seu temps a treballar la terra, però els segons hagueren de recórrer als arrendaments temporals, a les parceries, al treball assalariat i, sobretot a la Part Forana mallorquina, a la mà d'obra esclava. Mentre que amb els arrendaments els titulars de les explotacions s'acontentaven amb una suma anual, amb les parceries —anomenades «contractes de llauró», «ad laborationem» i, per a la partició més habitual, «mitgeries»— tenien a les seues mans la possibilitat d'intervenir en l'elecció dels conreus i supervisar-ne la gestió si s'avenien amb el parcer a finançar la totalitat o part d'alguns capítols del procés de treball, com ara les segues, les llavors i els animals de llaurada o, al País Valencià, taxes com el sequiatge.

El resultat de l'acumulació de terra en mans ciutadanes fou la creació d'un gran mercat laboral, animat, a més, per les demandes de les àrees de gestió directa. El seu reflex ve de la mà de les minucioses ordenances dictades pels consells urbans per tal de fixar els horaris de treball i les retribucions. Els propietaris reclutaven la mà d'obra fonamentalment entre els bracers i els jornalers, però també entre els petits pagesos, amb explotacions per sota de les 5 ha, que així aconseguïen ingressos familiars addicionals. Aprofitant la concentració de bosses de recents immigrants, pagesos o no, i de joves parelles casades sense terra, negociaven salaris i retribucions anuals baixos malgrat el context de sagnia demogràfica: Jaume Baró, escrivà de Barcelona, captà l'abril de 1387 Arnau Costó i la seua muller, un matrimoni segurament sense fills procedent de Castelló de Farfanya, a la Noguera, per assentar-los en un mas de la seua propietat durant solament un any. Baró li pagaria un «lloguer» de 440 sous —poc més d'un sou diari— a canvi del treball de les vinyes, assenyaladament en magencar-les i veremar-les; trasco-

74. Fariás (2009: 266).

lar el vi i rentar les bótes, i la sembra d'ordi, faves, alls i altres llegums, les llavors de les quals anirien a càrrec del burgès, a part el manteniment d'un porc comprat per Baró que seria després partit a mitges. Baró acceptava que, si «fetes totes les damunt dites coses, si temps haja, lo dit Arnau se puxa logar ab qui's vulla o en altra manera fer a ses volentats, lo qual loger sia seu propi, retingut que li haja a tenir lo dit mas habitat e afogat per tot lo dit any».⁷⁵

Però els costos salarials, combinats de vegades amb preus baixos, acabaren per afectar també les hisendes que fiaven el seu funcionament tan sols a la mà d'obra assalariada, incloses les dels pagesos grassos. Les repercussions negatives se sentien encara amb més força en les petites i mitjanes explotacions que passaven per circumstàncies extraordinàries, com la malaltia o la mort del cap de família, que obligava la viuda o els tutors dels fills menors d'edat a pagar totes i cadascuna de les tasques que fins llavors havia realitzat el pagès difunt. El curador judicial de Ramon d'en Gelats, declarat incapaç per bogeria, havia de vendre a la primeria de 1338 dues vinyes a la parròquia de Constantins, prop de Girona, perquè, sumats el profit que aquestes generaven al d'altres camps, «etabili non potest, deductis expensis quas idem Raymundus haberet facere in conreandis et laborandis ipsis possessionibus sive honoribus».⁷⁶ Cap al sud, a Sueca, els ingressos d'una tutela entre 1412 i 1427 assoliren els 1.300 sous, repartits entre els arrendaments (600) i l'explotació pròpia, vinya sobretot (700). Però com que als 670 sous dels salaris agrícoles s'hi afegiren els censos senyorials (uns 30 sous) i la peita municipal (uns 50), el saldo vinícola va ser clarament negatiu.⁷⁷ Tal com argumentava un pagès de Catarroja el 1507 a l'hora de procedir a la venda de les terres del seu germà difunt, dels béns del qual era curador, era «més útil e profitós vendre les dites terres que no que aqueles vagen per loger, que és tota rohina de aquelles».⁷⁸

A més dels circuits de compravenda i de l'adquisició de terres, amb la jurisdicció inherent quan podien, als ciutadans els interessava del camp tot allò susceptible de materialitzar-se en beneficis nets. Les rendes senyorials i reials de les batllies i els delmes constituïren uns dels mecanismes fonamentals de l'apropiació de la producció agrària. De vegades s'associaven a pagesos potents del lloc coneixedors del medi, i altres vegades incorporaven cavallers, però preferien operar amb gent del seu grup social quan no ho feien tot sols. A mitjan segle XIV, una proporció significativa dels delmes de les parròquies del bisbat de Girona situades a menys de 20 km de la ciutat estaven en mans de burgesos veïns seus, i el mateix es repetia a les viles del bisbat com Banyoles, Besalú, Camprodon, Castelló d'Empúries i Peralada.⁷⁹ Les batllies de Castelló de la Plana, Bocarrent, Penàguila, Alcoi, Biar o Ontinyent, i el mateix podria dir-se segurament de totes les batllies de la corona, eren negocis gairebé exclusius de l'oligarquia local, integrada per notaris, paraires, grans emfiteutes i sobretot mercaders, atrets per la recaptació del blat que després abocaven al mercat en operacions especulatives.⁸⁰

La progressió de l'endeutament senyorial i municipal des de la segona meitat del segle XIV brindà una ocasió més als ciutadans per a l'arrabassament en profit propi dels fruits del tre-

75. Richou (2012: 419).

76. Fernández Trabal (1995: 258).

77. Guinot i Furió (1980: 11-46); Viciano (2012: 148).

78. Vercher (1992: 281).

79. Mallorquí (2011a: 137-138).

80. Viciano (2000: 122-123).

ball pagès. A canvi del sanejament fiscal, les comunitats havien de lliurar-los part de les collites sota condicions severes, lesives tant de l'economia familiar com dels interessos col·lectius: Agramunt, a l'Urgell, pactà el 1391 amb dos notaris i un mercader de Barcelona la transferència de l'onze de les collites i del bestiar durant disset anys, a més de 16.000 sous assegurats sobre les imposicions locals.⁸¹ Situacions similars es donaren a Tàrrrega, Cervera, l'Arboç o el marquesat de Camarasa, i la iniciativa sempre anava a càrrec dels creditors per compte dels dirigents municipals. A la baronia de la Llacuna s'optà, d'entrada, per un vuitè sobre els cereals, la verema, les olives, el safrà, els llegums, les hortalisses, el cànem i el bestiar i de duració indefinida fins a la liquidació del deute, i fou un dels pocs llocs on el sistema, amb revisions forçades pels pagesos, funcionà, perquè en general no servia per a eixugar el deute i molts acords es trencaren abans del previst inicialment.⁸² Les pressions col·lectives no eren menys opressives que les particulars. Lleida recaptà del marquesat de Camarasa, a la Noguera, de seguida que passà a gestionar-lo cap a la darrerria del Trescents, 3.000 florins com a contribució a les despeses municipals. Repartits entre 700 focs, significava una detracció de 4,2 florins anuals per casa, als quals calia afegir les imposicions ordinàries. Davant una càrrega tan feixuga, molts veïns optaren per abandonar Camarasa i «aliunde per mendicata suffragia querere vitam suam».⁸³

Darrere de tot plegat, de l'endeutament immens, gravitava el censal. Necessitats frumentàries en temps de carestia o de males collites, peticions extraordinàries i cada vegada més freqüents dels senyors arran de casaments, heretaments, malalties, viatges o urgències sense justificar i, sobretot, arran de demandes de la corona per al sosteniment del seu programa polític exterior: aquestes són les raons fonamentals de l'escalada censalista del segle xv. A la Catalunya Vella s'hi sumaren els carregaments col·lectius destinats a la redempció de rendes i jurisdiccions dels seus propis senyors i així reingressar al reialenc. Per a les comunitats camperoles suposà una càrrega onerosa més, tant pels carregaments que directament havien d'assumir com pel fet de convertir-se a la pràctica en fiances dels carregaments dels seus propis senyors, de manera que pagaven les conseqüències de la seua morositat en forma d'execucions per part d'uns creditors que, com argumentava una queixa dels pagesos musulmans de Valldigna, volien «sine aliqua tarditate et misericòrdia suas pensiones habere et recipere».⁸⁴ Els estralls causats pel censal privat i col·lectiu en forma de fugides, desaveïnament, embargaments i retraïment d'inversions comprometeren el futur de nombroses comunitats camperoles i de petites viles de mercat.⁸⁵

81. Ferrer i Mallol (1970-1971: 398).

82. Morelló (2008: 111).

83. Ferrer i Mallol (1970-1971: 444).

84. Garcia-Oliver (1997a: 165).

85. A Petra, a la primeria del segle xvi, els jurats reconeixien que «la experiència mostra que per causa dels grans càrrecs que la vila és obligada, ningú dels habitants de aquella no gosa fer milloraments en les heretats que té, per no ésser tatxat per aquells». Però a Sòller la situació encara era pitjor: el 1481 el deute censal ascendia a 250.000 florins, traduït en 20.000 florins d'interessos anuals (Santamaría 1972-1973: 285).

Balanç

El sistema agrari dels territoris de Catalunya, el País Valencià i Mallorca al tombant de l'edat mitjana presentava trets d'un gran dinamisme. Alhora que les connexions orgàniques amb els centres urbans havien esperonat especialitzacions productives, els pagesos es mostraven proclius a la millora tècnica de les explotacions i dels rendiments de la terra. L'emfiteusi dominant permetia, a través dels arrendaments, les parceries i els subestabliments, acoblar les explotacions al ritme vital familiar. Del si de les comunitats destacava una selecta elit, integrada per pagesos —ramaders a les zones productores de bestiar—, servidors senyorials i mercaders, amb una extraordinària capacitat d'acumulació de patrimoni i capitals a través de múltiples operacions vinculades a la compravenda de productes agrícoles i al crèdit. Lluny de formar grups tancats, fossilitzats en el temps, l'elit, la pagesia intermèdia i la més pobra es renovaven internament en el termini d'una o dues generacions, en sintonia amb les conjuntures econòmiques i la mobilitat contínua cap a la ciutat o cap a altres contrades rurals amb ofertes atractives.

Tots els indicadors suggereixen, a més, progressos materials que redundaven en cases més grans i espaioses, equipades amb mobles per a fer més agradable l'existència quotidiana, mentre que el consum alimentari, de teixits o d'oci s'incrementava considerablement. Sens dubte, l'ampliació de la superfície de les heretats, arran de la desaparició física de tants pagesos durant les pestes, contribuïa a augmentar els excedents susceptibles de comercialitzar i a una major riquesa domèstica. Les instàncies comunitàries, les que van de la parròquia a la confraria i de l'almoïna a l'hospital, reforçaven els lligams col·lectius i desplegaven mecanismes de suport envers els més febles.

Aquest és un sistema d'equilibris precaris, basat en la desigualtat, però que tracta d'incloure la majoria i, de fet, no provoca ostensibles, dramàtiques o perdurables exclusions pageses, fagocitades o emmascarades per la força centrípeta comunitària. L'elit local liderava les disputes contra les comunitats rivals o les friccions, generalment victorioses, contra els senyors, però al seu torn era qui dirigia, animava i finançava els ressorts d'ajut mutu. Això no obstant, podia desemparar la causa comunitària en benefici de la senyorial si el radicalisme pagès traspasava línies perilloses, com succeí amb els terratinents «recatxats» mallorquins quan abandonaren el moviment forà.

Hi havia cap grup interessat en el canvi? N'hi havia cap que fos capaç de modificar el sistema agrari? Tots els grups estaven interessats a millorar la seua posició personal, òbviament, però cap disposava de capacitat per a empènyer una alteració substancial que passava, en primer lloc, per una reestructuració profunda de la propietat. Fins i tot en algunes parròquies mallorquines, on es donaren passes decisives des de la segona meitat del segle xv cap a la creació d'extensos latifundis, en succionar un gran nombre de terres de pagesos arruïnats per una fiscalitat opressiva, les continuïtats s'imposaven sobre l'estret marge de canvis.

Llevat d'aquests pocs casos illencs, la desposseïció pagesa es presentava inviable. Les carres pobles, els establiments emfiteutics i l'alou resistent concedien drets inalienables a uns pagesos que tenien a favor seu una oferta de terra superior a la demanda. Els senyors i els propietaris havien competit per colons, emfiteutes, arrendataris i parcers durant els segles de

creixement a causa del triple front de colonització de la Catalunya Nova, les Illes i el País Valencià, i continuaren competint a causa dels estralls demogràfics inaugurats el 1348, quan encara no s'havia tancat el front colonitzador al sud de l'Ebre. La competència limità les arbitriïtats i les solucions de força senyorial. No les eliminà, per descomptat, però fins i tot en l'àmbit de la pagesia musulmana més vulnerable la corona intervingué per a frenar les extorsions senyorials: el 1427, Alfons el Magnànim advertia el comanador d'Onda que els barons, prelats i cavallers no podien exigir als vassalls musulmans serveis als quals no estaven obligats, emparats com estaven per privilegis reials.⁸⁶ En canvi, amb la finalitat de retenir i atraure pagesos, les reduccions de renda i les commutacions de serveis esdevingueren opcions inevitables per part de senyors i propietaris. No pocs monestirs de la Catalunya remença es veieren compel·lits a alliberar els seus pagesos de les servituds, contra el tenor fins i tot de censures dels seus superiors. El 21 de febrer de 1441, en la visita canònica del monestir de Sant Benet de Bages, es denuncià l'abat «per suam malam suggestionem et caliditatem, absolvit et relaxavit ab omni servitute et dominio quendam hominem proprium vocatum en Riudor, qui erat heres et principalis cuiusdam mansi dicti monasterii, et hoc fecit in maximum dampnum et preiudicium iam predicti monasterii».⁸⁷

La limitació dels abusos no la imposaven tan sols la llei i el costum, sinó també la força de les comunitats camperoles mateixes. El nomenament de síndics i representants brindà reiterades ocasions per al ferment d'interessos comuns, en una mena d'escola política espontània i elemental liderada pels pagesos grassos, en la qual cristal·litzà la resistència davant qualsevol vell-leïtat senyorial d'ultrapassar els límits de les demandes. Les aljames de l'horta de Gandia del noble Hug de Cardona, en mans per complet dels seus creditors, es negaren a secundar més carregaments de censals insensats, un fet bastant insòlit, i només claudicaren quan, després de reunir-les i tancar-les en les mesquites, els advertí que «jamés no exirien fins que aguessen fermat en les vendes e carregaments dels dits violaris com a venedors de aquells, e jurant encara lo dit egregi don Huguo que jamás no exirien en altra manera».⁸⁸ Els sindicats, per regla general, obeïen a qüestions d'àmbit local, però serviren també per a projectar-se sobre escenaris més ambiciosos, com el Gran Sindicat Remença o el sindicat mallorquí de la Part Forana. Els remences, en la seua batalla per retornar a la jurisdicció reial, foren assessorades per juristes, és a dir, per homes de fora de la comunitat, com Pere de Besalú, detestat pels senyors com a «home scandalós, gran inventor de novitats, scelerat, detestable... car solament de oyr-lo nomenar tot lo món se'n squiva».⁸⁹ Al Principat, a més, les comunitats camperoles estigueren en disposició de defensar els seus drets mitjançant l'acció armada, canalitzada a través del sacramental. Els cavallers denunciaven en les Corts de Perpinyà de 1350 que «per semblants empeniments e ontas sien vengudes totes les comunes que vuy són en el món»,⁹⁰ mentre que el noble Berenguer de Sant Vicenç, allí mateix, en nom de les vegueries de Barcelona i del Vallès, afirmava que s'havia instal·lat un «malvat e terrible ús ho ley, que apellen sacramental, lo qual és contra Déu, el senyor rey e contra tota bona costuma,

86. López (2005: 121).

87. Fernández Trabal (2002: 591).

88. García-Oliver *et al.* (2009-2011: 40).

89. Sobrequés i Sobrequés (1973: 16-17).

90. Ferrer i Mallol (1970-1971: 32).

e per lo qual són seguits molts e fets e cruells damnatges axí com avalots, sens tota raó, que'ls pagesos del dit sacramental fan sovén e envés los hòmens de paratge e encara clergues e altres bones persones».⁹¹

D'aquest sistema agrari, és a dir, del treball del pagès, depenia, a més de la percepció de la renda feudal, el cobrament de l'impost i el pagament d'interessos dels censals, i el seu quitament si es donava el cas. I el volum de l'impost —el que el rei reclama a barons i prelats i aquests transfereixen als vassalls— i del censal superava el de la renda senyorial, travessat el llinar del segle xv. Qualsevol impugnació radical del sistema enfonsava la classe dels senyors, arrossegava el nodrit sector de rendistes i comprometia seriosament la política interior i exterior de la monarquia. Per aquesta raó, els remences, que al cap i a la fi el que perseguien era l'autonomia local i la supressió d'un seguit de traves per a treballar millor i més segur, tingueren la simpatia de la corona, a diferència dels forans, que perseguien canviar de dalt a baix el model impositiu de l'Illa. I per aquesta raó Berenguer d'Oms, el governador de Mallorca, en sol·licitar als censalistes de Barcelona, adherits majoritàriament a la Biga, ajut militar i la condonació de 120.000 sous, tractava de convèncer-los que «jur-vos que'ls havem bé necessaris, e ara no us cal en dupte que hun diner se'n convertescha en tres sinó en deffensió e custòdia de la ciutat e de vostres censals».⁹²

La noblesa, doncs, no estava en disposició de desposseir els pagesos, però els perceptors de censals i l'Estat mateix tampoc haguessen aplaudit la iniciativa. Allò important era que les rendes, les pensions i els impostos circularen cap als seus titulars sense entrebancs, i a la darrera del segle xv la fluïdesa estava perfectament garantida tant per l'entramat institucional i el règim senyorial com per la solidesa de la petita explotació pagesa i una agricultura expansiva. L'Estat, l'única força ja capaç d'assegurar el funcionament del sistema, corregia els desajustos que amenaçaven el frèvol equilibri intern i la dominació dels poderosos, siga mitjançant intervencions armades —forans, remences i posteriorment agermanats—, pronunciaments —Sentència arbitral de Guadalupe— o l'acció quotidiana dels tribunals de justícia. Els senyors, agraïts, es mostraven cada vegada més dòcils servidors de l'Estat, d'on provenien càrrecs burocràtics i militars, estipendis fiscals, aliances matrimonials i jurisdiccions. A les envistes dels temps moderns, quan Occident es decantava cap a l'Atlàntic en perjudici del Mediterrani, sembla que el pes de les continuïtats —el parasitisme rendista nobiliari, la dominació urbana i l'estabilitat de la petita explotació pagesa— s'imposava sobre la profunditat inapel·lable dels canvis, des del punt de vista productiu i tècnic i la centralitat encara més acusada del mercat.

Bibliografia

ALTISENT, Agustí (1974). *Història de Poblet*. L'Espluga de Francolí: Abadia de Poblet.
 APARISI, Frederic (2007). «La gestión indirecta de la tierra en la huerta de Gandía». Dins Beatriz

91. En efecte, pagesos de la vegueria de Barcelona i del Vallès, emparats pels privilegis del sacramental, durant els segles xiv i xv es congregaren repetides vegades en situacions de legítima defensa. Tot enarborant la senyera reial, atacaven els béns i les possessions dels senyors, com succeí a la Roca del Vallès (1386), al Far (1413), a Mataró (1390 i 1419) o a la Torre Burgesa de Viladecans (1425) (Fernández Trabal i Riera 2004: 147).

92. Batle (1955: 274).

- ARIZAGA i Jesús Ángel SOLÓRZANO (COORD.). *La ciudad medieval y su influencia territorial*. Nájera: Instituto de Estudios Riojanos, p. 279-290.
- APARISI, Frederic (2013). «Las élites rurales en la Edad Media como objeto de estudio: de la marginalidad al centro del debate historiográfico», *HID* núm. 40, p. 11-34.
- APARISI, Frederic (2014). «The notarial profession as a means of social promotion amongst rural elites in the midlands of the Kingdom of Valencia during the Later Middle Ages». Dins Frederic APARISI i Vicent ROYO (ed.). *Beyond l Lords and p Peasants: Rural e Elites and e Economic d Differentiation in pre-modern Europe*. València: Universitat de València, p. 139-162.
- APARISI Frederic (2015). «Village entrepreneurs. The economic foundations of Valencian rural elites in the fifteenth century», *Agricultural History*, vol. 89, núm 3, p. 336-357.
- AVENTÍN, Mercè (1996). *La societat rural a Catalunya en els temps feudals: Vallès Oriental, segles XIII-XVI*. Barcelona: Columna.
- BATLE, Carmen (1955). «La actitud de Barcelona ante la sublevación forense en Mallorca». Dins *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Ciutat de Mallorca: Diputació Provincial, p. 263-300.
- BAYDAL, Vicent (2008). *La senyoria de Beniparell: dels Romani als Escrivà de Romani (1258-1426)*. Beniparell: Ajuntament de Beniparell.
- BENITO, Pere (2003). *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles X-XIII)*. Barcelona: CSIC.
- BENITO, Pere (2012). «Élites rurales et intermédiaires de la seigneurie en Catalogne (siècles XIIe-XIVe)», *Mélanges de l'École de Rome* núm. 124-2, p. 417-428.
- BENITO, Pere (en premsa). «Centros dominicales y explotación directa en la Cataluña bajomedieval: algunas observaciones a partir de la evidencia reciente». Ponència presentada al congrés *Land Use and Management in Western Europe (12th-15th Centuries)*. València, desembre de 2014.
- BLANCO DE LA LAMA, Joan (2002). «Masos i masos grassos a la Vall d'Amer (segles XIV-XVI)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* núm. 43 (2002), p. 29-77.
- BOLÒS, Jordi (2006). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BUSQUETA, Joan J. (1991). *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu de Palomar als segles XIII-XIV*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- CASTILLO, Jaume (1999a). *Alfons el Vell. Duc reial de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- CASTILLO, Jaume (1999b). «Els feudals i la introducció de la canyamel a la Safor del segle XV», *Afers* núm. 32, p. 101-122.
- CONGOST, Rosa et al. (1999). «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)». Dins Rosa CONGOST i Lluís TO (ed.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 269-297.
- CRUSELLES, José María (1995). «Producción y autoconsumo en contratos agrarios de la huerta de Valencia (siglos XIV y XV)». Dins *Actes del I Col·loqui d'Història de l'Alimentació de la Corona d'Aragó. Edat Mitjana*. Vol. II, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 61-78.
- CUADRADA, Coral (1988). *El Maresme medieval: Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*. Barcelona: Rafael Dalmau.

- FARIAS, Víctor (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FEBRER, Manuel (1987-1988). «Documentos históricos para el estudio del repartimiento y repoblación de l'Horta», *Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud* núm. 5.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (1995). *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2002). «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)». *Afers* núm. 42/43, p. 587-624.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep; RIERA, Antoni (2004). «La crisi econòmica i social del camp català». Dins Josep M. SALRACH (coord.) *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. 2. *Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació per a la Recerca, p. 119-180.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1970-1971). «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 7, p. 351-491.
- FORT I COGUL, Eufemià (1972). *El senyoriu de Santes Creus*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- FRANKLIN-LYONS, Adam Joseph (2009). *Famine – Preparation and Reponse in Catalonia after the Black Death*, Ph. D. Dissertation, Yale University (<http://proquest.umi.com/pqdlink?did=1809689661&Fmt=2&clientId=79356&RQT=309&VName=PDQ>).
- FURIÓ, Antoni (1986). «El camperolat valencià en l'edat m Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)» (Tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València.
- FURIÓ, Antoni (1993). «Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)». Dins *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica, siglos XII-XIX*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 501-534.
- FURIÓ, Antoni (1995). «El mercado de la tierra en el País Valenciano a finales de la Edad Media». *Hispania* núm. 191, p. 887-919.
- FURIÓ, Antoni (1998). «Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la baja Edad Media». Dins *Tierra y familia en la España meridional, siglos XIII-XIX*. Conca: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, p. 25-43.
- FURIÓ, Antoni (2004). «Temps de represa i creixement. La recuperació del final de l'edat mitjana i l'inici de la moderna». Dins Josep M. SALRACH (coord.) *Història agrària dels Països Catalans*. Vol 2. *Edat mitjana*. Barcelona: Fundació per a la Recerca, p. 181-243.
- FURIÓ, Antoni (2007). «Las élites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto». Dins A. RODRÍGUEZ (ed.). *El lugar del campesino. Entorno a la obra de Reyna Pastor*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 391-412.
- FURIÓ, Antoni; GARCIA-OLIVER, Ferran (2010). «Household, peasant holding and labour relations in a Mediterranean rural society. The Valencian country in the late Middle Ages». Dins E. LANDSTEINER i E. LANGTHALER (ed.). *Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies*. Turnhout: Brepols, p. 31-54.
- GARCÍA MARSILLA, Juan V. (2002). *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- GARCIA-OLIVER, Ferran (1991). *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*. València: Alfons el Magnànim.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (1997a). «Estructura agrària i crisi rural. La Corona d'Aragó en el tombant de l'edat mitjana». Dins *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos XV-XVI*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 41-61.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (1997b). «El censal en el senyoriu. Valldigna (1393-1530)», *Revista d'Història Medieval* núm. 8, p. 153-173.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (1998). *Cistercencs del País Valencià. El monestir de Valldigna (1298-1530)*. València: Tres i Quatre.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (1999). «Les companyies del trapig». *Afers*, núm. 32, p. 167-194.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2003). «La ciutat contra el camp». Dins Miquel BARCELÓ et al. (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 539-558.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2006). «Pautes de consum i nivells de vida de la pagesia catalana: la casa i l'interior domèstic». Dins J. BOLÓS, A. JARNE i E. VICEDO (ed.). *Condicions de la vida al món rural*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 47-66.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2011). *The Valley of the Six Mosques. Work and Life in Medieval Valldigna*. Turnhout: Brepols.
- GARCIA-OLIVER, Ferran; APARISI, Frederic; RANGEL, Noelia; ROYO, Vicent (2009-2011). *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*. València: Universitat de València, 3 v.
- GUILLERÉ, Christian (1985-1986). «Ville et féodalité dans la Catalogne du bas Moyen-Age». Dins Jaume PORTELLA, *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, vol. 5-6, p.
- GUINOT, Enric (1991). *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana.
- GUINOT, Enric; FURIÓ, Antoni (1980). «Un exemple d'economia domèstica de principis del XV. L'administració d'una tutela. Sueca, 1412-27», *Quaderns de Sueca* núm. 1, p. 11-46.
- JOVER, Gabriel (1999). «Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XV». Dins E. CEBRIÀ (ed.). *Felipe II y el Mediterráneo. 1. Los recursos humanos y materiales*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 195-229.
- JOVER, Gabriel; MOREY, A (2003). «La colonització feudal, la crisi baixmedieval i la formació dels latifundis nobiliaris, segles XIII-XVI». Dins R. CONGOST, G. JOVER i G. BIAGIOLI (ed.). *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània. Masos, possessions, poder*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, p. 129-170.
- JOVER Gabriel; PONS, Jerònima (2012). *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- JOVER, Gabriel; SOTO, Ricard (1997). «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)», *Revista d'Història Medieval* núm. 8, p. 217-274.
- LLUCH, Rosa (1999). «Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399)». Dins R. CONGOST i L. TO (ed.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Girona: Publicacions de la Abadia de Montserrat, p. 151-184.
- LÓPEZ, Carlos (2005). *Nobleza y poder político. El Reino de Valencia (1416-1446)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

- MALLORQUÍ, Elvis (2011a). *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona.
- MALLORQUÍ, Elvis (2011b). *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*. Barcelona: Fundació Noguera.
- MARCÓ, Xavier (2008). «La diferenciació pagesa a la Catalunya baixmedieval: la revisió del cas de la vall d'Aro», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 21, p. 125-149.
- MARQUÈS, Josep M. (1997). *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- MAS, Antoni (2003). «Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1299-1350). Dins Miquel BARCELÓ et al. (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 465-502.
- MIRA, Antonio José; VICIANO, Pau (2002). «Arrendaments i parceries. La gestió indirecta de la terra al País Valencià (segles XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 32/1, p. 481-500.
- MORA, Pau; ANDRINAL, Lorenzo (1982). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de l La Real de Mallorca*. Vol. I. 1232-1360. Abadía de Poblet: Palma de Mallorca.
- MORA, Pau; ANDRINAL, Lorenzo (1993). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de l La Real de Mallorca*. Vol. II. 1361-1386. Barcelona: Fundació Noguera.
- MORELLÓ, Jordi (2008). *Municipis sota la senyoria dels creditors de censals: La gestió del deute públic a la baronia de la Llacuna*. Barcelona: Fundació Noguera.
- ORTÍ, Pere; TO, Lluís (2014). «Serfdom and Standards of Living of the Catalan Peasantry before and after the Black Death of 1348». Dins Simonetta CAVACIOCCHI (ed.). *Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI-XVIII. Atti della Quarantunesima Settimana di Studi*. Florència: Firenze University Press, p. 155-172.
- PASTOR ZAPATA, José Luis (1992). *Gandia en la baixa edat mitjana: la vila i el senyoriu dels Borja*. Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- RICHOU, Montserrat (2012). *La terra, la família i la mort al Maresme baixmedieval (1348-1486)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- ROYO, Vicent (2010). «Elits rurals i xarxes mercantils al nord del País Valencià medieval. El comerç i la manufactura de la llana a Vilafranca», *Recerques* núm. 60, p. 25-56.
- RUBIO, Agustín (1985). *Epistolari de la València medieval*. València: Institut de Filologia Valenciana.
- SALRACH, Josep Maria (1995). «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas», *Hispania* núm. 191, p. 921-952.
- SALRACH, Josep Maria (2004). «Mercat i mercats». Dins Josep M. SALRACH (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. 2. *Edat mitjana*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 395-432.
- SANAHUJA, Dolors (2002). «El territori d'Eramprunyà entre els segles X-XVI», *Rubricatum* núm. 3.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1972-1973). «La deuda pública en la parte foránea de Mallorca al finalizar el siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 8, p. 257-304.
- SANZ Antoni Ll (1985-1986). «La pabordia d'Aro de la catedral de Girona, 1180-1343». Dins Jaume PORTELLA (cur.), *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*, vol. 5-6, p. 419-436.

- SERRA, Assumpta (1990). *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo.
- SOBREQUÉS, Santiago; SOBREQUÉS, Jaume (1973). *La guerra civil catalana del segle XV. 1/ Causes i desenvolupament de la crisi*. Barcelona: Edicions 62.
- TO, Lluís (2003). «La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle XIV): una nota metodològica». Dins Miquel BARCELÓ *et al.* (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 441-463.
- TO, Lluís (2008). «Posar al dia un capbreu: el control de les transaccions de terres del capítol de la seu de Girona (Vall d'Aro, segles XIV-XV)». Dins Rosa CONGOST (ed.). *Dels capbreus al registre de la propietat. Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XV)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2008, p. 33-80.
- VERCHER, Salvador (1992). *Casa, família i comunitat veïnal a l'Horta de València. Catarroja durant el regnat de Ferran el Catòlic (1479-1516)*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- VERDÉS, Pere (2001). «Una espècia autòctona: el comerç del safrà a Catalunya durant el segle XV», *Anuario de Estudios Medievales* núm. 31/2, p. 757-785.
- VERDON, Laure (2001). *La terre et les hommes en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles. Structures seigneuriales, rente et société d'après les sources templières*. Ais de Provença: Publications de l'Université de Provence.
- VICIANO, Pau (1989). *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*. Catarroja: Ajuntament de Catarroja.
- VICIANO, Pau (2000). *Els cofres del rei. Rendes i gestors de la batllia de Castelló (1366-1500)*. Catarroja: Barcelona: Afers.
- VICIANO, Pau (2006). «El mercat d'animals de treball en una vila valenciana del segle XV», *Recerques* núm. 52-53, p. 141-159.
- VICIANO, Pau (2012). *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*. València: Publicacions de la Universitat de València

